

שיבה כאוטופיה

עדי אופיר

▶ אסאמה זעתר, שני צדי החומה, 2006

יבקשו להשמיד את היהודים? אולי מפני שהם יבקשו לנקום? אולי מדובר בזיכרון מודחק של חטא קדמון ובהשלך: הם יעשו לנו מה שהיינו עושים להם אילו היינו במצבם? ואולי מדובר בגזענות שנוולדה פעם מתוך תחושת האיום והחטא ועכשיו היא גורם עצמאי שמייצר מצדו איום חדש ותחושת אשמה חדשה ומנגנוני הכחשה חדשים? אפשר להמשיך לנתח את שורשי הפחד היהודי, אבל במסגרת הדיון הנוכחי לנו מספיק לקבוע את המבנה והעוצמה שלו.

הפחד היהודי ממוקד בסופו של דבר באובדן הרוב היהודי. הפחד מאובדן הרוב היהודי מעוגן בחרדה מפני ערביזציה של ישראל. נהיה מוקפים בערבים, ערבים ינהלו את חיינו, ערבים ימררו את חיינו ובסופו של דבר הערבים יזרקו אותנו לים או יחזירו אותנו לגטו. מדוע שזה יקרה? מפני שכאלה הם הערבים. זיכרון השואה מצטרף לגזענות ומכסה עליה. גזעני הוא כל מי שנסוג בסופו של דבר לטענה הבאה: לא המשטר מאפשר אלימות ואחראי לה אלא ה"מנטליות" של האחר. אנשים עם מנטליות מסוימת יקימו משטר מסוכן או יתמכו בו, ובוודאי ישלימו איתו. (לפי ההיגיון הזה היה מקום לשאול מהי אותה "מנטליות יהודית" שמאפשרת את משטר הכיבוש, אבל זו תהיה

כשמעלים את זיכרון הנכבה בין יהודים, התגובות האופייניות הן תחושת איום, הכחשה, תוקפנות, לפעמים היסטריה. עד מהרה מתברר כי הפחד האמיתי הוא מפני השיבה, וגם כי הפחד מפני השיבה הוא אמיתי. אם נודה שגירשנו אותם, עוד ניאלץ להתיר להם לשוב. ישנם כמובן אלה הכופרים בעצם התרחשותה של הנכבה, מכחישים את הגרוש או לפחות את האחריות הישראלית לאסון הפלסטיני, וגם אלה הטוענים שחטא הגרוש פוּפַר כבר עלידי "גרוש" היהודים מארצות ערב! אבל הנימוקים אינם מסלקים את הפחד; כשהם מגויסים עליידו הם גם משמרם אותו. הפחד הוא הנימוק שבגללו מאמינים לנימוקים מעין אלה. בגלל הפחד אסור בשום אופן לפתוח פתח שדרכו עלולה להופיע תביעת השיבה.

מדוע השיבה מאיימת כל כך? מפני שהיא נתפסת כהרס המדינה הציונית. אומרים שבלי רוב יהודי וצבא יהודי ומדינה יהודית שוב יהיו יהודים חשופים לסכנת השמדה. שיבה פירושה אובדן הרוב, אובדן הרוב פירושו סכנת שואה שנייה. זה סיכון שפליטי שואה לא לוקחים בשום אופן. "לעולם לא עוד". זיכרון השואה מעובד כטראומה אחת שמגויסת לכסות טראומה אחרת, טראומת החטא הקדמון. מדוע שהפליטים השבים

שאלה גזענית לא פחות. השאלה היא כמובן איזו "מנטליות יהודית" משטר הכיבוש מייצר).

ההתנגדות היהודית לשיבת פליטים פלסטינים גורפת כל כך, עד שאי־אפשר לחשוב ברצינות על השיבה כעל תוכנית פוליטית של מיעוט הנאבק על שינוי מסוים במשטר. למרות שלפחות חמישה־עשר אחוז מהאזרחים הישראלים תומכים בשיבה, המאבק נתפס כעניינו של מיעוט שולי וסחרורי. מדוע? כי לא סופרים את האזרחים הפלסטינים. מדוע לא סופרים את הפלסטינים? התשובה האופטימית היא כי לא סופרים אותם מפני שהם תומכים בשיבה, מפני שהם מייצגים בעצם קיומם את איום השיבה. לפי התשובה הזאת יִספרו את הפלסטינים רק אם הם יפסיקו להנכיח בעצם קיומם את איום השיבה. תשובה פסימית יותר תהיה שגם אם יוותרו הפלסטינים על חלום השיבה ספק אם יספרו אותם. במילים אחרות, השיבה היא עילה שמכסה על גזענות עמוקה יותר. בין כך ובין כך, הנטייה ההכרחית כביכול לראות את השיבה מבעד לדמות הערבי ואת הערבי מבעד לדמות השיבה תלויה פחות במה שהערבי אומר ויותר במה שהיהודי מדמיין. לכן, ממילא לערבים אין הרבה מה לעשות בעניין הזה. והיהודים המעטים שתומכים בשיבה נדמים כמי שהצטרפו ל"אויבינו הערבים".

ההתנגדות הגורפת, ההיסטרית, לרעיון השיבה הופכת את המאבק למען השיבה מתוכנית פוליטית לאוטופיה. לא הכוונות או הדמיון האוטופיסטי של המבקשים לשוב הופכים את המאבק למען השיבה לאוטופי, אלא התנאים שבתוכם הם מציגים את תביעתם. מבחינתם זו תביעה הגיונית וצודקת, מובנת מאליה, לתיקון עוול; מבחינת הסביבה שבתוכה הם פועלים התביעה הזאת היא איום בחורבן, וצדק מְשֻקם אינו בא בחשבון. מכיוון שחלפו כבר יותר משישה עשורים מאז שנעשה העוול, צדק משקם הוא "צדק היסטורי", ורק ליהודים יש כאן זכות לתבוע צדק היסטורי; הערבים צריכים להסתפק בתביעה לצדק חלוקתי, שהזמן שלו הוא תמיד ההווה, לפי לוח השנה שמכתיב תקציב המדינה. השינוי שצריך להתחולל במציאות הפוליטית כדי שהתביעה הפלסטינית לצדק היסטורי תוכל להישמע (לא להיענות – להישמע, להישקל ברצינות) הוא כל כך דרמטי, כל כך טוטלי, שאי־אפשר להעלות על הדעת שיהיה תוצאה של תהליך היסטורי, פוליטי וחברתי מוכר. איננו יודעים מהם הגורמים שעשויים לחולל תהליך כזה, אין לנו מושג איך תיראה הדינמיקה הצפויה שלו. התנאים שיאפשרו שיבה הם מציאות עתידית שונה לגמרי מן המציאות המוכרת בהווה, שונה כל כך עד שהעתיד

הופך לאחרות גמורה. קשה לדמיין אותה. עוד יותר קשה לנחש מה יחולל אותה. המעבר מן ההווה לעתיד הזה נראה כקפיצה של דמיון פרוץ. לכן זאת אוטופיה. השיבה תתרחש במקום אחר. הזמן לא רלוונטי, עתיד שלא מחובר להווה, שאולי יבוא בדרך שנראית כרגע פְּנס ואולי לא יבוא כלל. רק המקום רלוונטי. זה יהיה מקום אחר באותו המקום, במקום שלנו. אחרותו המוחלטת של המקום, שהופכת אותו ללא־מקום ביחס למקום הזה, היא שהופכת את השיבה לאוטופיה.

אי־אפשר לדעת כלום על התהליך שיחולל תנאים לשיבה. קשה מאוד לדעת משהו על התנאים האלה עצמם. אבל אולי אפשר לדעת משהו על השיבה עצמה.

אפשר להתחיל לחשוב על השיבה על דרך שלילת המקום הזה. השיבה לא תהיה אל המקום הזה. המקום שיאפשר את השיבה יהיה מקום אחר. השיבה לא תהיה למקום שהיה אז, לפני שישים שנה. המקום ההוא נעלם ואיננו. אי־אפשר לשחזר אותו. אי־אפשר להחזיר את הסביבה החומרית למצב שבו היתה אז. אי־אפשר להחזיר את הסביבה האנושית למצב שבו היתה לפני שישים שנה. במובן מדויק, אם באמת תהיה שיבה, היא לא תהיה שיבה באמת. מפת השיבה מוכרחה להיות סדוקה. בלי הסדק הזה היא הופכת לפְּטיש משעבד. אולי בגלל זה מתעקשים רבים כל כך לדבר על זכות השיבה. השפה המשפטית מנוכרת למעשה הממשי ומפשיטה אותו. זה לא אותו בית, זה לא אותו עץ, זו רק הזכות. השפה המשפטית מאפשרת גם לתרגם את האובדן לנזק. אבל אי־אפשר לתרגם אובדן לנזק בלי שארית, אובדן שגם הפיצוי הנדיב לא יוכל להשיב. האם צריך להתעקש על השארית הזאת? האם השארית הזאת, שאי־אפשר לממשה, יכולה להיות מיוצגת על־ידי הזכות? האם אפשר שתהיה זכות למה שאי־אפשר לממשו?

אם מוותרים על האובדן ומסתפקים בנזק, כלומר באובדן שיש לו תקנה ותחליף, שאפשר להעריך אותו, למדוד אותו ולהמציא לו מקבילות – לא אותו כפר, אבל כפר בפלסטין, לא אותה חלקת קרקע, אבל פיסת קרקע, לא אותם אמצעי מחיה, אבל אמצעי מחיה מספיקים – אם כך, אפשר להציע תוכנית שיבה שתיראה כתוכנית פוליטית ריאלית. תארו לעצמכם שמדינה פלסטינית עצמאית בגבולות 67' – בהנחה שדבר כזה אפשרי – לוקחת על עצמה אחריות לשיבת הפליטים. שטחים בנגב המערבי ובדרום מדבר יהודה מועברים לרשות המדינה הפלסטינית ומוקצים ליישוב הפליטים. המדינה הפלסטינית אינה מוגבלת בסמכותה לקלוט פליטים וליישבם מחדש. היא זוכה לתמיכה נדיבה של

המדינות העשירות. בתמורה לדלדול מחנות הפליטים, המדינות המארחות היום מחנות פליטים מוכנות לאזרח את הפליטים שאינם שבים. הפלסטינים חסרי האזרחות זוכים באזרחות, במדינתם או במדינות אחרות. רוח הרפאים שלהם חדלה מלרחף בכל המזרח התיכון. הנוכחות המטרדה שלהם מצטמצמת לסדרה של בעיות מוניציפליות בערים החדשות שיקומו. ישראל משתפת במאמץ השיקום. היא מוכנה אפילו לשיבה סמלית של כמה עשרות אלפי פליטים לתחומה וגם מכירה ברוב הכפרים הלא־מוכרים. כאות של רצון טוב וכחלק מהסכם הפיוס הכולל עם התנועה הלאומית הפלסטינית היא מעניקה טיפול מיוחד לפליטים הפנימיים שמעולם לא הכירה במעמדם המיוחד. בכל האתרים שבהם נהרסו כפרים פלסטיניים מוצבים שלטי זיכרון. ילדי בית הספר מטיילים לכפרים האלה ושומעים סיפורים משני הצדדים, סיפורי גבורה על הלוחמים היהודים שכבשו את הכפר וסיפורי פליטים על אותם לוחמים מנקודת המבט של האנשים שגורשו מן הכפר. הרי זיכרון קולקטיבי הוא דבר אלסטי. הוא יכול להכיל הכל. וכך הכל חוזר למקומו. אין אנשים בלי ארץ, אין ארץ בלי עם, אין אנשים בלי כתובת, אין כתובות בלי אנשים. הטרואמה לא משוכפלת. חדלים להעביר אותה מדור לדור. הפליטים הפלסטינים מתיישבים מחדש ובונים לעצמם חיים חדשים בגדה המערבית, ברצועת עזה, ובשטחים שסופחו אליהן. הם משתלבים בחברה הפלסטינית בשטחים ומתחילים לפרוח. האזרחים הערבים בישראל מוכרים כמיעוט לאומי שיש לו זיקה מיוחדת למדינת הלאום שלו. אלה אנשים שפוליטיקת הגבולות הותירה אותם מחוץ למדינת הלאום שלהם. כמו הפולנים שנתרו באוקראינה, כמו הרומנים שנתרו בהונגריה, או ההונגרים ברומניה. העולם מלא גבולות שחצו עמים ועמים שהשלימו עם קיומם החצוי בין מדינת הלאום שלהם למדינות אחרות. מדוע שזה לא יקרה גם כאן?

מי שחושב את השיבה כביטוי של הלאומיות הפלסטינית ורואה בלאומיות עיקרון אוניברסלי שעליו מושתתות תביעותיו הפוליטיות מוכרח להסתפק בחזון הזה. העיקרון הלאומי מחייב לכבד את זכותם של היהודים במדינת לאום משלהם, כלומר את תביעתם לא לפגוע ברוב שלהם. לכן התביעה לשיבה צריכה להיענות רק בחלק הפלסטיני של פלסטינה. בשמאל הציוני מבינים זאת היטב. לכן הציונים האלה עיקשים כל כך בתמיכתם במדינה פלסטינית עצמאית. רק מדינה כזאת, הם חושבים, תסלק אחת ולתמיד את רוח הרפאים של הפליטים. רק מדינה כזאת תבטיח את ישראל כמדינה יהודית־דמוקרטית. יתכן. אבל ברור

שמדינה כזאת היא אוטופיה, שצדה השני הוא החזון בדבר מדינה יהודית־דמוקרטית. גם החזון הזה אוטופי באותה מידה. היום, ובעתיד הנראה לעין, ישראל היא מדינה לא יהודית – כמעט מחצית מן התושבים הכפופים למשטר הישראלי אינם יהודים, וגם אינה דמוקרטית – יותר משליש מן הנשלטים הכפופים למשטר הישראלי הם לא־אזרחים, חסרי זכויות, מופקרים לאלומות הרודנית של משטר כיבוש צבאי ולפרויקט הקולוניזציה האגרסיבי שלו.²

כל פרויקט לאומי מבוסס על פנטזיה של התאמה בין הֶקְצָצוֹת אנושיות לטריטוריות. ברור שההתאמה לא מלאה. אי־ההתאמה נתפסת על ידי הרוב (אם היא נתפסת בכלל) כשיבוש הכרחי. השיבוש הכרחי מפני שהמציאות לא מושלמת והאידיאל נופל תמיד מן המימוש שלו, ולכן הכרחי להשלים עם השיבוש; כלומר, מצד אחד צריך לראות במיעוטים לאומיים שיבוש ומצד שני צריך גם להשלים איכשהו עם קיומם במסגרת הסדרים. אלה הם הסדרים שלא מאיימים על קבוצת הרוב הלאומי ולא חונקים לגמרי את קבוצת המיעוט, הסדרים שמאפשרים דו קיום מכובד בין רוב ומיעוט, שומרים את המיעוט בחולשתו (כדי שלא יוכל לזעזע את המערכת) – אך גם מעניקים לו תנאי קיום סבירים כדי שיהיה לו מה להפסיד אם יחליט להתקומם. הסדרים כאלה הכרחיים כדי לשמור על ההתאמה הכללית בין לאומים לטריטוריות, כדי לשמר את עקרון מדינת הלאום.

אבל בתנאים הנוכחיים, חזון של הקמת מדינה פלסטינית עצמאית שתהיה מסוגלת בין השאר גם לקלוט פליטים ולטפל בהם הוא חזון אוטופי בדיוק כמו השיבה. ישראל הצליחה לפרק את התנועה הלאומית הפלסטינית, להפריד בין עזה לגדה, לפרק את הגדה לאשכול של בנטוסטנים. ההתנחלויות בגדה הפכו למכשול בלתי־עביר. בתנאים הנוכחיים, שום שלטון ישראלי לא ישיג הסכמה לפירוק הנדרש של ההתנחלויות בגדה. בתנאים הנוכחיים הכיבוש הוא חלק מן המשטר הישראלי. ביטול הכיבוש על־ידי נסיגה לגבולות 67' מחייב הפיכה משטרית. בינתיים, השינוי המשטרי היחיד הנראה באופק הוא מאפרטהייד מוכחש לאפרטהייד מוצהר, מגזענות לא פורמלית לגזענות פורמלית. מפשיום לטנטי לפשיסטים במשרדי ממשלה מרכזיים. כל השינויים האלה מעמיקים את השילוב בין "כיבוש" ל"דמוקרטיה". איננו יודעים לדמיין את התנאים שיובילו להפיכה משטרית שתבטל את הכיבוש. איננו יודעים לתאר את התהליך שיוביל אותנו לשם. מדובר במקום אחר, שכדי להגיע אליו דרושה קפיצה בנהר הזמן מנקודת ההווה היישר אל נקודה

לא ברורה בעתיד. בדיוק כמו הקפיצה הדרושה כדי לממש את השיבה. החזון של שתי מדינות לאום הוא אוטופי בדיוק כמו החזון של מדינה אזרחית אחת שאליה ישובו הפליטים שיחפצו בכך. אם כבר עוסקים באוטופיה, אם כבר חושבים על מציאות אחרת באופן משוחרר מכבלי המציאות, מדוע לא להעדיף את המודל המשופר?

המדינה האזרחית המכירה בלאומים היושבים בה ומעניקה לתרבויות הלאומיות שלהם תנאים שווים לשגשוג עדיפה ממדינת הלאום. בכל מדינה מודרנית מתקיים הבדל בין כלל האזרחים – האומה – לבין כלל הנשלטים; וההבדל הזה, שפירושו קיומם הבלתי־נמנע של נשלטים חסרי זכויות אזרח, הוא מקור לא אכזב של עוולות ושל אי־יציבות פוליטית. מדינת הלאום מכפילה את העוולות האלה מפני שהיא מוסיפה על ההבדל האזרחי את ההבדל הלאומי, ההבדל בין קבוצת הלאום ההגמונית לכלל האזרחים. במדינת הלאום יש תמיד בני מיעוטים לאומיים שלא סופרים אותם כפי שסופרים את בני הרוב. במדינת הלאום יש תמיד אנשים שנאלצו להשאיר מאחור תרבות או שפה או דת שלא תאמה לשיוך הלאומי שלהם ואחרים שהותכו אל הלאום או צורפו אליו בעל כורחם. גם ההתכה לתוך האומה וגם ההרחקה ממנה מייצרים עוול.

התנאי לביטול או צמצום העוולות האלה הוא ביטול ההצמדה של הלאום למדינה המאפשרת להפוך את המדינה למערכת שלטונית של קבוצה אחת מבין הקבוצות הנשלטות. בני הרוב במדינת הלאום תובעים מונופול על משאבים – מנגנוני המדינה – שהגישה אליהם צריכה להיות שווה לכולם. על המדינה, כאפראט שלטוני, להיות שייכת לכלל אזרחיה.³ שלטון במדינה יכול להיות צודק רק אם המדינה כמעריך שלטוני היא של כלל אזרחיה, רק אם לכל אזרח סיכוי שווה פחות או יותר ליהנות מן הטובין שהמדינה מחלקת ולזכות בהגנה דומה מפני הרעות שהיא מפיצה. הפתרון של שתי מדינות־לאום גרוע מן הפתרון של מדינה אזרחית, מפני שבראשונה יש אפליה מובנית של קבוצת המיעוט הלאומי, ואילו האחרת מבטיחה הגנה לכל הלאומים בתוכה כשם שהיא מבטיחה הגנה לכל הדתות בתוכה.⁴

באוויר הציבורי ישנן כיום רק אוטופיות: מדינת כל אזרחיה; שיבה; שחרור לאומי פלסטיני; מדינה יהודית־דמוקרטית; ארץ ישראל נקייה מערבים; מדינת הלכה שבה הפלסטינים משלימים

עם מעמדם כגרים, כאזרחים סוג ב' ומסתפקים באוטונומיות בבנטוסטנים שלהם. כל הפרויקטים והתוכניות האלה הם אוטופיים באותה מידה פחות או יותר; מבחינת האוטופיות שלהם הם אמורים להיות שווי מעמד . בדיון הציבורי בארץ אין היום כמעט התייחסות להווה, לתהליכים העוברים על החברה הישראלית, לתנאים הממשיים של המשטר הישראלי, לאופק הפעולה הפוליטי שהוא מכתיב. ארץ אוכלת יושביה, משטר שמפקיר גם את אזרחיו, לא רק את הלא־אזרחים שלו, גם יהודים, לא רק ערבים, חברה עטופה בשקרים, מכורה להונאה עצמית, חרדה, גירוטית, מדליקה מדורות שבט מלאכותיות סביב ריק שאיש אינו יודע למלא, מדברת על ה"מצב" – אם בכלל היא עוד מדברת – בלשון של אוטופיות תלושות מן המציאות, בצל אפוקליפסה שלפעמים קוראים לה אירן ולפעמים חמאסטן, ולפעמים כורכים את השניים כאילו היו שתי התגלויות של אותו שטן עצמו.

אתייחס כאן בקצרה רק לשתיים מן האוטופיות העיקריות בשיח הציבורי היהודי – מדינה יהודית־דמוקרטית; סיום הכיבוש והקמת שתי מדינות לאום – ולאוטופיה פלסטינית אחת – השיבה. אתמקד כאן בעיקר בראשונה, הפופולרית מביניהן.⁵ מדינה יהודית־דמוקרטית מוצגת כמציאות וכציווי. האוטופיות שלה מוכחשת. הסתירה שבין החזון למציאות גלויה לעין. התוצאה היא לא אשליה, לא הונאה, אלא שיתוק מוחין. נתק גמור בין מה שאנשים רואים ומה שהם יכולים לומר עליו. אי־אפשר לומר מה רואים מפני שזה סותר את הדוגמה שאסור לוותר עליה בשום אופן. לכן משתתקים או מדברים שטויות.⁶

הצרוף הכבול "יהודית־דמוקרטית", אינו מסך עשן. לא מדובר בהסתרת מציאות. עכשיו כמעט הכל גלוי. זו אינה הסוואה אלא השבעה, השבעה של שבועות ולחשים. משביעים את המציאות שתהיה אחרת מכפי שהיא, עד שפתאום היא נהיית לאחרת. כמו הצפרדע שהופך חזרה לנסיך, כמו ג'אפר הרשע שהופך לג'יני וחוזר לבקבוק בסיפור עלי באבא. תראו, זה עובד. אם חוזרים על המנטרה באמונה שלמה, מספיק פעמים ועוצמים את העיניים, כשפוקחים אותן שוב חיים במדינה יהודית־דמוקרטית. הכל נשאר אותו דבר, כמובן, אבל כל מה שהפריע קודם לנוסחה המופלאה שלנו לתאר את המציאות (ולא רק לחולל אותה) פשוט לא נחשב יותר. חלק מן המציאות לא נחשב מפני שהוא שייך לעבר, וחלק אחר – מפני שמדברים מתוך ידיעת העתיד. מדברים מתוך איזו ודאות משונה שהכיבוש יסתיים בסופו של דבר, רוב העם הרי כבר אמר שהוא מעדיף שלום על

שטחים, ומעזה כבר יצאנו, וגם מהגדה נצא, זו רק שאלה של זמן, וכך נדע לשמור גם על הרוב היהודי וגם על הדמוקרטיה.

שפע הדיבורים על ה"יהודית־דמוקרטית" שמתרגש עלינו באחרונה מעיד על צורך נואש לגרש שדים. מצד אחד לוחש השד הפוסט־ציוני "כבר לא־דמוקרטית" ומן הצד שני השד הדמוגרפי לוחש "עוד מעט כבר לא יהודית". יש צורך נואש להקים איזו מחיצה, בדמיון הפוליטי אם לא בפוליטיקה עצמה, בינינו, אנשים הגונים ביסודם, לבין הכיבוש והגזענות והאפליה. אבל כמו בכל ביטוי סימפטומטי, גם בביטוי הזה יש יותר מקורטוב של אמת. לא רק לחש השבעה יש כאן אלא גם דיבור פשוט המבטא בחסכנות אמת יסודית. האמת היא שבתנאים הנוכחיים לפחות, יהודי אמיתי הוא יהודי־דמוקרטי פחות הדמוקרטי ודמוקרט אמיתי הוא יהודי־דמוקרטי פחות היהודי. זו נוסחה מוכרת. רוברט מוסיל, שכתב באיש בלאות כונות על ימיה האחרונים של הקיסרות האוסטרו־הונגרית, מגדיר אוסטרי כך: אוסטרו־הונגרי פחות ההונגרי. אבל אוסטרי והונגרי היו לפחות שניים מאותו הזן. יהודי ודמוקרטי שייכים לזנים שונים. איך אפשר בכלל לחבר אותם יחד? וזו האמת השנייה שלחש ההשבעה מסגיר. האמת היא שהיהודי והדמוקרטי מחוברים זה לזה רק באמצעות מקף מחבר, שהוא אותו דבר בדיוק שמפריד ביניהם. המקף יוצר צרוף פְּרִיק באותה מידה שהוא מלכד, הוא מעניק נוכחות להבדל באותה מידה שהוא נקרא לטשטש אותו. המקף הזה הוא חיבור יציב ובר קיימא בערך כמו החיבור שמבטיחה וי"ו החיבור. זה צרוף שנוצר בהבל פה ויום אחד יתפרק בהבל פה.

בזכות המקף המחבר, כל יהודי חרד יכול להרשות לעצמו להיות דמוקרט: מובטח לו שהמרכיב היהודי בנוסחה יגן על המשטר מפני דמוקרטיות יתרה; בזכות המקף המחבר כל דמוקרט חרד יכול להרשות לעצמו להיות יהודי בלי חשש: מובטח לו שהמרכיב הדמוקרטי בנוסחה ירסן את המשטר מפני יהודיות יתרה. הסימטריה מושלמת. וגם הריסון הדדי. הכל במידה. מידתיות היא שם המשחק.

ומה עם הערבים? איך ערבי אמור להיכנס בכלל לנוסחה הזו? הרי היהודי שביהודי־דמוקרטי אמור להרחיק אותו? התשובה ברורה: הוא מוצא מחסה ב"דמוקרטי", ובלבד שזכה להיעשות לנתין של המשטר ב־48' ולא המתין עד 67'. הדמוקרטי בנוסחה הוא מפלטו של הערבי הישראלי, מקום המסתור שלו, אחרי שהורחק מן הצלע הראשונה של הנוסחה. אנו מעניקים לו אזרחות ברוב חסדנו ומכירים בו כישראלים מפני שאנחנו דמוקרטים. אבל הנוסחה סימטרית. ועיקרה איזון וריסון הדדי.

אם הערבים, הלא־יהודים, מוצאים מפלט בצלע הדמוקרטית, מי מוצא מפלט בצלע היהודית? הלא־דמוקרטים כמובן. אנחנו סולחים לגזענים, לפשיסטים, להוונים תאוקרטים למיניהם, מפני שהם יהודים. לחסות הזו יש תו מחיר. לערבים הדמוקרטים אסור לשנות את האופי היהודי של ישראל. לגזענים היהודים אסור לשנות את האופי הדמוקרטי שלה (בינתיים, מאז שנוסחו הדברים בראשונה, המרכיב הזה התערער במידה רבה).

הערבים הישראלים נידונו להיות אזרחים במדינה שאינה שלהם אלא של אחרים, שרבים מהם אינם אזרחיה. הגזענים היהודים חיים במדינתם, אבל זו אינה בדיוק המדינה שהיו רוצים לחיות בה. אלא שכאן הסימטריה נשברת. כשהערבים מעזים להרהר בפומבי באפשרות לעצב את ישראל מחדש כמדינת כל־אזרחיה או כמדינה דו־לאומית מכריזים עליהם כעל איום ביטחוני. כשהגזענים פועלים – לא רק מדברים – כדי לבסס את יחסי האדנות בין יהודים לפלסטינים ולבסס את הדמוקרטיה הישראלית כדמוקרטיה של אדונים, לא מאיימים עליהם ולא מגבילים אותם – להפך, מצרפים אותם לממשלה ומספקים להם את כל המשאבים הדרושים.

אבל במחשבה שנייה גם זה כבר טמון בנוסחה: יהודית־דמוקרטית. ישראל היא באמת יהודית־דמוקרטית, מפני שהיא דמוקרטית ליהודים. היא מבטיחה דמוקרטיה לבעלי השליטה היהודים. לפלסטינים הישראלים מציעה דמוקרטיית־היהודים הזו מחסה בתנאים מגבילים, ואילו לפלסטינים שאינם אזרחים היא מציעה גיהנום. כמו בדרום אפריקה בתקופת האפרטהייד, הדמוקרטיות של המשטר שאליו כפופים בעלי השליטה היא מרכיב חשוב ביכולת של המשטר לגייס אותם כדי ליצור תנאי גיהנום לנתינים. הציונים טובי הכוונות שמדברים על זכותו של העם היהודי למדינת לאום משלו נצמדים ללחש ההשבעה כאילו לא היה כיבוש, או כאילו הכיבוש היה עניין זמני וחיצוני למשטר הישראלי, כאילו לא היו מוקדשות ארבעים משישים שנתיו של המשטר הזה לשליטה בעם אחר, והעשרים הנותרות להשתלטות על אדמותיו שבגבולות הקו הירוק, כאילו לא היו כשליש מ־11 מיליון האנשים הנשלטים על־ידי המדינה הישראלית לא־אזרחים, נטולי כל זכויות והגנה, ועוד כמישה־עשר אחוז מהם בעלי אזרחות פגומה. מדינת לאום יהודית־דמוקרטית שאיננה משטר שמעורבים בו באופן ייחודי דמוקרטיית־יהודים וכיבוש רודני, איננה תיאור מציאות אלא פרוגרמה אוטופית. היא לא פחות אוטופית מן החזון שמציעים מסמכי החזון הערבים או מן החזון של מדינה דמוקרטית אחת בין הים לירדן. אבל "יהודית־

דמוקרטית" לא מופיעה כאוטופיה. היא מתיימרת לתאר מציאות. וזה בדיוק הרגע שבו היא הופכת ללחש השבעה של אנשים שמבקשים להכניס שדים לבקבוק.

את השחרור מן הצורך לומר את הלחש הזה (ולהרגיש לפעמים די אידיוט) מציע היום ליברמן.

ליברמן מציג את מה שהמדינה של אולמרט, לבני וברק עושה ממילא – בעזה, בגדה, במגזר הערבי, בריסוק מוסדות החברה האזרחית והנציונליזציה שלהם – בלי שיירי העטיפה האידאולוגית של הציונית "השפויה". ליברמן הוא פתרון לסתירה שבין אידאולוגיה המתארת את המדינה כ"יהודית-דמוקרטית" לבין מציאות שבה המדינה איננה יהודית (כי כמעט ממחצית הנשלטים בה, נתינים ואזרחים, אינם יהודים) ואיננה דמוקרטית (כי אי אפשר לשלוט בשלושה וחצי מיליון לא-אזרחים בשטחים ובעוד מיליון וחצי אזרחים מסוג ב', פלסטינים ישראלים ולכנות את המשטר דמוקרטי). "מדינה יהודית-דמוקרטית" הוא שם של דיסוננס קוגניטיבי וליברמן הוא המוצא הנוח מהדיסוננס הזה. ליברמן מציע סיפור פשוט שמאפשר להבין מציאות מסובכת בלי להסתבך בסתירות. ליברמן הוא הרישיון להיות גזען בלי למצמץ ולוותר על הדמוקרטיה בלי למצמץ. ליברמן איננו כהנא. הוא מאפשר למאזיניו להיות גזענים בלי לעבור קודם דרך התנ"ך או התלמוד ובלי להיתלות בשום סמכות טרנסצנדנטית. הגזענות שלו היא פסאודו-מדעית, היא עוברת דרך הביולוגיה, "העובדות הדמוגרפיות" וניתוח המערכות של האסטרטגים מלימודי הביטחון (לכן כל הגנרלים יכולים להיות חברים שלו ורוב המשפטנים יסתדרו איתו). עכשיו, כשהשיח הליברמני מנצח – ההישג בבחירות האחרונות רחוק מלמצות את הניצחון הזה – תוכל סוף סוף המדינה היהודית-דמוקרטית להופיע כְּמה שהיא באמת: אוטופיה.

מדינה פלסטינית עצמאית מוצגת כתוכנית פוליטית ריאלי, החזון היחיד המסוגל להביא לסיום הכיבוש ולפיוס בין שני העמים. זה גם החזון היחיד שבעיני השמאל הציוני יבטיח לאורך זמן גם את יהודיותה של המדינה וגם את הדמוקרטיה שלה. ההווה – מדינה לא יהודית ולא דמוקרטית – מוצג כאיום עתידי, והפתרון העתידי שמסוגל לסכל את האיום הזה מוצג כתוכנית מוסכמת, תוכנית שלמעשה התקבלה כבר על דעת הרוב, בעקרון לפחות, ורק מכשולים קונטינגנטיים מעכבים את הוצאתה מן הכח אל הפועל. מכשולים כאלה ("כרגע אין פרטנר", "הממשל האמריקאי אינו מוכן למלא את תפקידו", "לפוליטיקאים התופסים את השלטון היום אין אומץ להורות

על פינוי התנחלויות") נתפסים כגורמים שעשויים להשתנות איכשהו, בלי שמישהו יודע איך בדיוק. האוטופיות של התוכנית הזאת מוכחשת. העובדה שהמכשולים המונעים את יישומה אינם תאונה היסטורית אלא ביטוי לתנאי הקיום של המשטר הישראלי הנוכחי אינה מובנת כלל. התוצאה דומה לדיבור על "מדינה יהודית-דמוקרטית" ומשלימה אותה: שיתוק מוחין. הנוק משיתוק המוחין במקרה הזה קטן יותר מאשר במקרה הקודם, מפני שמודעים היטב לכך שלא מדובר במציאות קיימת אלא בתוכנית לשינוי המציאות הזאת, אבל מתעלמים מכל העדויות שמעידות על כך שאין יותר במה להיאחז כדי לחולל את השינוי.

השיבה היא האוטופיה היחידה שאי-אפשר בשום אופן להתכחש לאוטופיות שלה. היתרון הראשון של שיח השיבה הוא היותו נאמן למציאות שהוא מתייחס אליה. יש יותר אמת בשיח השיבה מאשר בשיח הלאומי היהודי או הפלסטיני. היתרון השני שלו הוא ההתמודדות שהוא מחייב ומאפשר עם שתי הטראומות של הקיום היהודי-פלסטיני. הוא מאפשר קודם כל להפריד ביניהן. הוא מאפשר לתאר את האובדן שאין לו תקנה ואת החוב שהאובדן הזה יצר. הוא מאפשר לקחת אחריות. היתרון השלישי שלו נעוץ בכך שבמקום לדמיין מקום אוטופי ולאנוס אותו על המציאות, שיח השיבה מייצר הטרוטופיה. הארץ ששיח השיבה מְמַפָּה מחדש היא מקום כפול. זה שעכשיו – וזה שהיה; ועל זה מנסים לפעמים להוסיף גם את זה שיהיה פעם. ההכפלה היא סדק בסדר הדברים הרגיל. הסדק פועל. הוא אינו פועל כדי להביא לכאן מן העתיד את מה שאי-אפשר להעלות על הדעת (או לפחות אי-אפשר לדמיין כיצד יוכל להתממש). הסדק פועל כדי לשנות כאן: לא מן העתיד אל ההווה אלא מן הווה אל ההווה. הוא פועל לשנות את היחסים הממשיים, היומיומיים, בין יהודים לפלסטינים, בין פלסטינים לבין עצמם ובין יהודים לבין עצמם; לפתוח אפשרויות חדשות של שותפות שמעבר לקווי התיחום הלאומיים, מקום לפעולה יחד ולקיום יחד שבו אפשר להתגבר, בכל פעם מחדש, על הקיטוב והאיבה, על האימה שבנוכחות האחר, מקום שבו אפשר להתייצב באופן אחר מול הטראומה.

מי שמתעקש על שיבה אינו יכול להסתפק באזרוח שלם, אמיתי של הפלסטינים הישראלים, אפילו לא בעצמאות פלסטינים בשטחים או באזרוח שלם שלהם במדינת אחת, יהודית-פלסטינית. התביעה לשיבה מחוללת סדק בתוך האזרחות הפלסטינית, גם כשזו נדמית כמשוקמת או כניתנת לשיקום. זה סדק שאינו נובע רק מנטייה פְּטישיסטית מסוימת של שיח השיבה (המחשבה על שיבה במונחי אותו כפר, אותו נוף ילדות של אבא

או סבא, אותה חלקת אדמה, אותו בוסתן, אותו סוס בארווה), והוא לא יתבטל גם אם הפלסטינים יוותרו לחלוטין על הנטייה להקפיא את החיים כדי לשמור את החיים מוכנים לשיבה. זה סדק הנובע מן העובדה שלא מכחישים אובדן מן העבר ולא מתייחסים אליו כאובדן שיש לו תקנה – אלא הופכים אותו למשא המחייב את ההווה. בעת ובעונה אחת הסדק הזה באזרחות הפלסטינית הוא סדק באזרחות הישראלית עצמה. הפליטות הפלסטינית הופכת מהתנאי המוכחש של האזרחות הזאת לנוכחות ממשית שסודקת אותה. במקום לרחף כרוח רפאים שרודפת את השותפות האזרחית במקום הזה, הפליטות הפלסטינית מופיעה כהבטחה אוטופית לשיקום השותפות הזאת.

בסדק הזה, במרווח שבין מרחב למרחב בהטרוטופיה ששיח השיבה מחולל, ובין המישור היהודי למישור הפלסטיני של ההטרוטופיה הזאת, נפתח פתח למקום אמיתי של שותפות, של צדק ושלוש. מקום אוטופי כמובן, מקום אחר כמובן, אבל אוטופיה שכאן, בתוך ההווה הממשי שלנו.

- 1 ראו: שנהב, יהודה (2008). "יהודים-ערבים, חילופי אוכלוסין וזכות השיבה הפלסטינית", סדק 3, תל-אביב: פרדס, פרסהיה וזכרות, עמ' 67-80.
- 2 ניתוח שיטתי של המשטר הישראלי, המביא בחשבון את הכיבוש כמרכיב מבני של המשטר הזה, ראו: אוולאי, אריאלה ואופיר, עדי (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר, תל-אביב: רסלינג. במיוחד חלק רביעי.
- 3 ניתוח שלם של הסוגיה הזאת מחייב התייחסות להבדל בין נשלטים שאינם אזרחים (מהגרי עבודה, מהגרים אחרים, תיירים השוהים במדינה תקופה ממושכת) לאזרחים. אבל זאת בעיה משותפת למדינת הלאום ולמדינה האזרחית ולצורך הדיון כאן אפשר להתעלם ממנה.
- 4 למרות כל הדברים האלה, בתנאים הנוכחיים של העימות בין יהודים לפלסטינים בארץ ישראל, אילו היה אפשר לסיים את הכיבוש ולאזרח את הפלסטינים ולפתור את בעיית הפליטים באמצעות הקמת שתי מדינות לאום, היה צריך לאמץ את הפתרון הזה ללא היסוס. ברור שמדינת לאום המבוססת על הפרדה בין אזרחים ללא-אזרחים (כפי שקורה תחת משטר הכיבוש) גרועה יותר ממדינת לאום שמבוססת על הפרדה בין אזרחים בני הלאום הדומיננטי לאזרחים בני המיעוט הלאומי.
- 5 דיון מקיף יותר היה צריך להתייחס גם לרעיונות של מדינת כל אזרחיה ולמסמכי החזון. כאן נוכל לומר רק שבמידה שמובלעת בהם הסכמה לשיבה חל עליהם כל מה שחל על חזון השיבה.
- 6 הדברים שלהלן על המונח "מדינה יהודית-דמוקרטית" הם חלק מטקסט שהוצג בערב של עמותת "אופקים חדשים", לכבוד ספרם של עמליה רוזנבלום וצבי טריגר, ללא מילים: הטרבות הישראלית בראי השפה. הערב התקיים בראשון באוגוסט 2007 בצוותא, תל-אביב, ופורסם בעיתון המקוון מחסום.